

Het masker van de massamoordenaar

*Hoe Arthur Nebe als chef van de
Kriminalpolizei samenspande tegen Hitler*

Verschenen van dezelfde auteur:

Oorlogszone Zoo (2015)

De Berlijnse dierentuin en de Tweede Wereldoorlog

~

De boodschapper uit de hel (2016)

Hoe SS-officier Kurt Gerstein probeerde de Holocaust te stoppen

~

Een rechter in Auschwitz (2017)

*SS-rechter Konrad Morgen en zijn strijd tegen corruptie en 'illegale'
moorden in de concentratiekampen*

~

Kerstmis onder vuur (2018)

*Kerst tijdens de Tweede Wereldoorlog: aan het front, thuis en in de
kampen*

Het masker van de massamoordenaar

*Hoe Arthur Nebe als chef van de
Kriminalpolizei samenspande tegen Hitler*

Kevin Prenger

Schrijver: Kevin Prenger
Coverontwerp: Dennis Kramer
ISBN: 9789402154832
© 2018 Kevin Prenger

Omslagfoto's:

Boven: Publiek domein / privécollectie Jerzy Tomaszewski / Historisch Instituut Warschau

Onder: Bundesarchiv, Bild 183-R98680 / CC-BY-SA 3.0

Portretfoto Arthur Nebe: Bundesarchiv, Bild 101III-Alber-096-34 / Alber, Kurt / CC-BY-SA 3.0

Portretfoto auteur: Debbie van Dam

Inhoud

Speciale behandeling voor zigeuners.....	7
Gevormd door de tijdsgeest.....	12
Bij de politie in de Weimarrepubliek.....	16
Overtuigde nazi of opportunist?.....	20
Intriges binnen de Gestapo.....	25
Nacht van de Lange Messen.....	32
De belangrijkste criminoloog van het land.....	39
Nationaalsocialistische recherche	43
Nebe werkt de Führer tegemoet.....	49
Criminaliteit in nazi-Duitsland	53
De S-Bahn-moordenaar.....	56
Miskleun in de Duitse criminele geschiedenis.....	61
Nebe versus Müller	67
De Blomberg-Fritsch affaire.....	70
Vroege verzetscontacten	75
Schrikbewind in Polen.....	81
Een held van onze tijd.....	89
Laboratorium van vernietiging	95
Commandant van een doodseskader	98
Veldtocht van Einsatzgruppe B	103
Walter Blume, van bureau naar massagraf	107
Waar de partizaan is, is de Jood	113
Het masker	116
Von Tresckow en Einsatzgruppe B.....	119
Bloedbad in Barysaw.....	125
Onwaarschijnlijke bondgenoot	129
Een meer humane methode... ..	133
Terugkeer naar Berlijn	142
Overspannen, opgebrand en verslaafd.....	146
De grote ontsnapping.....	151
Operatie Walküre.....	154
Nebe en Walküre	161
De aanslag.....	167
Nebe en Von Helldorf op 20 juli	171
Een bloedig eind	176
Op de vlucht.....	179

Vermist.....	182
Verraden, berecht en verhangen.....	187
De Kriminalpolizei na de oorlog.....	193
Verstrikt in nazi-misdaden	201
Bronnen.....	211
SS-rangen.....	218
Begripen	219
Eindoten	222

Hoofdstuk 1

- Speciale behandeling voor zigeuners -

Het was op een voorjaarsdag ergens aan het Oostfront in 1942 dat de Duitse cavalerieofficier Philipp Freiherr von Boeselager een telegram ontving waarvan hij de laatste zin niet begreep. "Speciale behandeling voor zigeuners", zo luidde de bondige mededeling. De afzender was *SS-Obergruppenführer* Erich von dem Bach-Zelewski. Als *Höhere SS- und Polizeiführer* voerde Von dem Bach-Zelewski de leiding over alle eenheden van de SS en de politie in het door nazi-Duitsland bezette deel van de Sovjet-Unie dat werd aangeduid als "Russland-Mitte" (Oost-Polen, Wit-Rusland en een deel van het noorden van Oekraïne). Zijn woorden kwamen op Von Boeselager, een in 1917 geboren telg uit een adellijk geslacht die in 1944 met het Ridderkruis onderscheiden zou worden, "duister en lichtelijk verontrustend" over. Hij zag geen verband met het onderwerp van het telegram, partizanenacties die hadden plaatsgevonden in het gebied dat onder Von dem Bach-Zelewski viel. Daarom besloot hij de boodschap voor te leggen aan zijn commandant, *Generalfeldmarschall* Günther von Kluge. De veldmaarschalk wist evenmin wat bedoeld werd en stelde voor om Von dem Bach-Zelewski zelf om toelichting te vragen. Toevallig had hij enkele dagen later een ontmoeting met de SS-officier gepland staan, waarbij Von Boeselager hem vergezelde.

Nadat Von Kluge en Von dem Bach-Zelewski eerst spraken over de bestrijding van partizanen, vroeg de veldmaarschalk wat in het telegram bedoeld werd met de "speciale behandeling" die toegepast was op vijf zigeuners. "O dat?" zo antwoordde de SS'er laconiek. "Die hebben we gefusilleerd!" Op de vraag van Von Kluge of daar een procedure door een militair tribunaal vooraf aan was gegaan, antwoordde hij onomwonden: "Nee! Natuurlijk niet! Alle Joden en zigeuners die we oppakken worden geliquideerd, gefusilleerd!" Von Boeselager beweerde na de oorlog dat de maarschalk en hij geschokt waren. "Overmand door woede" deed Von Kluge "een beroep op de conventies van Genève, op het oorlogsrecht" en de discussie liep hoog op. "Joden en zigeuners maken deel uit van de vijanden van het *Reich*. We moeten ze liquideren", zo brieste Bach-Zelewski. "Ja, het is onze opdracht alle vijanden van het *Reich* te liquideren, allemaal!" Voor Von Boeselager vormden

deze woorden het bewijs dat de geruchten die hij had gehoord over gruweldaden door de SS niet berustten op incidenten. “Het ging [...] niet om geïsoleerde daden, begaan door ontspoorde individuen”, zo schreef hij in zijn naoorlogse memoires. “Het ging om een zorgvuldig opgesteld plan, goedgekeurd door de hoogste instanties. De feiten lieten zich niet meer loochenen: de staat als geheel was aangevreten door ontarding en misdaad. En door te zwijgen en te gehoorzamen maakte het leger zich tot medeplichtige van het systeem.”¹

Wat hij hoorde van Von dem Bach-Zelewski veranderde Von Boeselager's kijk op de oorlog en vormde voor hem een belangrijke reden om in verzet te komen tegen Hitler. De militair was één van de deelnemers aan de mislukte staatsgreep van 20 juli 1944, toen *Oberst* Claus Schenk von Stauffenberg een bomaanslag pleegde in het hoofdkwartier van de *Führer* in Rastenburg met het ombrengen van Hitler als doel. Of het gesprek daadwerkelijk plaatsgevonden heeft in dezelfde bewoordingen als Von Boeselager schreef is echter niet helemaal geloofwaardig. Er was op het moment dat dit plaatsvond al een jaar verstreken sinds de *Wehrmacht* de Sovjet-Unie binnengevallen was. Het is moeilijk te geloven dat het toen slechts geruchten waren die Von Boeselager had gehoord over het executeren van Joden en zigeuners. Gedurende dat afgelopen jaar had *Einsatzgruppe B*, één van de vier moordeskaders van de SS die aan het Oostfront opereerden, in het operatiegebied van Von Kluges *Heeresgruppe Mitte* veelvuldig massa-executies uitgevoerd. In een rapport van 14 november 1941 werd gemeld dat *Einsatzgruppe B* tot dusver 45.467 personen had geliquideerd. Onder de slachtoffers bevonden zich “Joden van beide geslachten en alle leeftijden”.²

Rapporten over executies waren ook aan de staf van *Heeresgruppe Mitte* verzonden. Veel soldaten van de *Wehrmacht* waren getuige van door de SS uitgevoerde moordpartijen in het gebied achter de frontlinie en spraken erover met anderen. De door Von Boeselager beschreven verontwaardiging van Von Kluge is evenmin geloofwaardig. De maarschalk wist van het op 6 juni 1941 uitgevaardigde *Kommissarbefehl* dat een vrijbrief vormde voor het zonder enige vorm van proces executeren van communistische vertegenwoordigers in het Rode Leger. Dat Von Kluge zich beriep op de conventie van Genève, terwijl de *Wehrmacht* zich aan het Oostfront volop schuldig maakte aan oor-

logsmisdaden, klinkt even twijfelachtig. Maar dat walging over de werkelijke omvang van de misdaden van de SS een rol speelde bij Von Boeselagers deelname aan het militaire verzet hoeft geen naoorlogs verzinsel van hem te zijn om beter voor de dag te komen. Er zijn aanwijzingen dat ook andere deelnemers aan het complot van 20 juli 1944 zich in afkeurende woorden over de uitroeiing van de Joden en andere SS-misdaden uitgedrukt hebben.

Bekenden van Claus von Stauffenberg beweerden na de oorlog dat ook hij mede door de nazi-misdaden aan het Oostfront gemotiveerd werd om in verzet te komen tegen Hitler. Hem kan niet verweten worden dat hij na de oorlog zijn afschuw over de uitroeiing van de Joden verzon om een goede indruk te maken, want na het mislukken van de aanslag en staatsgreep op 20 juli werd hij diezelfde nacht nog geëxecuteerd. Een vriend van Von Stauffenberg, *Major* Joachim Kuhn, die in juli 1944 door het Rode Leger krijgsgevangen genomen was, legde op 2 september 1944 een verklaring af over de motieven van Von Stauffenberg om in verzet te komen tegen Hitler. Hij baseerde zich op een gesprek dat hij in augustus 1942 met Von Stauffenberg had op het hoofdkwartier van de generale staf in Vinnytsja in Oekraïne. Von Stauffenberg zou toen tegen hem gezegd hebben dat de behandeling van de bevolking van de Sovjet-Unie, in het bijzonder de Joden, bewees dat Hitlers oorlog monsterlijk was, dat Hitler had gelogen over de noodzakelijkheid en juiste reden voor de oorlog en verwijderd moest worden. “Ze executeren de Joden in massa’s”, zo zou Von Stauffenberg diezelfde maand ook tegen een andere bekende, *Major* Oskar-Alfred Berger, gezegd hebben, “Het mag niet toegestaan worden dat deze misdaden doorgaan.”³

Wat de rol van nazi-misdaden ook was bij hun besluit om een staatsgreep te plegen; de deelnemers aan het complot van 20 juli 1944 staan tegenwoordig in groot aanzien. Straatnamen en scholen in Duitsland zijn naar hen vernoemd en monumenten zijn opgericht ter herinnering aan het dappere handelen dat de meeste coupplagers fataal werd. Op een plaquette in Berlijn op de plek waar Von Stauffenberg en drie andere leiders van de coup geëxecuteerd werden, wordt hun sterven geëerd als een offer voor “vrijheid, recht en eer”.⁴ Hun reputatie van voorvechters van hoge morele waarden is moeilijk te rijmen met het feit dat één van de betrokkenen bij de coup poging zelf een belangrijke

rol had binnen het terreurapparaat van de SS. Het gaat om *SS-Gruppenführer* Arthur Nebe die na de oorlog door Von dem Bach-Zelewski (zelf ook medeplichtig aan de Holocaust en andere nazimisdaden) “de bekendste Jodenverdelger in Rusland”⁵ genoemd werd. Gedurende de eerste maanden van de Duitse invasie in de Sovjet-Unie voerde Nebe het commando over *Einsatzgruppe B*. De in november 1941 gerapporteerde 45.467 executies hadden grotendeels onder zijn bevel plaatsgevonden. De massamoord aan het Oostfront waarbij hij betrokken was, vormde de voorbode van de uitroeiing van de Europese Joden in de vernietigingskampen. Toch fungeerde Nebe tegelijkertijd als belangrijke informant van de coupplanners en was aan hem een belangrijke rol toebedeeld tijdens de uitvoering van de staatsgreep.

SS-Gruppenführer Arthur Nebe in 1942. Bundesarchiv, Bild 101III-Alber-096-34 / Alber, Kurt / CC-BY-SA 3.0

Hoofdstuk 2 **- Gevormd door de tijdsgeest -**

Behalve dat Arthur Nebe dat jaar op 13 november geboren werd, was 1894 ook het jaar waarin in Berlijn de bouw van het Rijksdaggebouw werd voltooid. Het Duitse parlamentsgebouw speelde een hoofdrol in de geschiedenis van de eerste helft van de twintigste eeuw en de cruciale gebeurtenissen die plaatsvonden in en om het bouwwerk waren bepalend voor het leven van Nebe. Meer dan twintig jaar na de oplevering, in 1916, gaf de Duitse keizer Wilhelm II zijn toestemming om op de voorgevel het opschrift "*dem deutschen Volke*" (Voor het Duitse volk) aan te brengen. Het was midden in de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en de keizer stelde symbolisch twee Franse kanonnen ter beschikking voor het smeden van de letters. Deze kanonnen waren buitgemaakt tijdens de Bevrijdingsoorlogen tegen Napoleontisch Frankrijk tussen 1813 en 1815.⁶ Van een overwinning zoals toen was in 1918 geen sprake en Wilhelm II deed in november van dat jaar afstand van de troon en ging in ballingschap in Nederland. Als verliezer van de oorlog kreeg Duitsland het Verdrag van Versailles opgelegd, waarin de overwinnende landen van Duitsland hoge herstelbetalingen eisten en de overdracht van voormalig Duits territorium aan buurlanden. Vanaf het balkon van de Rijksdag proclameerde de sociaaldemocraat Philipp Scheidemann op 9 november 1918 de republiek, waarvan het parlement zich zou vestigen in Weimar.

Tot 1933 was Duitsland het toneel van politieke conflicten tussen links en rechts en economische malaise; het waren de nationaalsocialisten die deze omstandigheden maximaal konden uitbuiten en op 30 januari 1933 de macht grepen. Adolf Hitler werd die dag beëdigd tot kanselier. Kort daarna, op 28 februari, sloegen vlammen uit de koepel van het Rijksdaggebouw terwijl de grote vergaderzaal in lichterlaaie stond. Hoewel een Nederlandse communist werd aangewezen als de brandstichter waarschuwden de nazi's voor een communistische staatsgreep en maakten ze van de gelegenheid gebruik om de noodtoestand uit te roepen. Het was het begin van de nazi-dictatuur. Sociaaldemocraten, communisten en andere politieke opposanten van de nazi-partij in heel Duitsland werden opgepakt en zonder proces gevangen gezet in geïmproviseerde kampen en gevangenissen. Binnen

het *Geheime Staatspolizei*amt, de voorloper van de Gestapo, werd Arthur Nebe dat jaar benoemd tot leider van de afdeling die zich bezighield met onderzoek naar linkse politieke bewegingen. Het was het begin van een glansrijke carrière binnen het nationaalsocialistische politieapparaat.

Dat Nebe bij de politie was gaan werken, was geen jeugdroom. Op jonge leeftijd had de zoon van de leraar Adolf Nebe en diens echtgenote Berta Lüder belangstelling voor techniek, maar het was zijn toekomstideaal om geestelijke te worden. Om die reden leerde hij op school Hebreeuws.⁷ Na de *Volksschule* zat hij op het Berlijnse gymnasium Graues Kloster, waar hij in 1913 zakte voor zijn examen. Hij stapte over naar het eveneens in Berlijn gevestigde Leibniz-Gymnasium. Zijn gymnasiumdiploma behaalde hij op 7 augustus 1914. Ondertussen was de Eerste Wereldoorlog uitgebroken en had hij zich aangemeld als vrijwilliger in het keizerlijke leger. In de oorlog werd Nebe op 20 februari 1915 bevorderd tot luitenant. Van 23 februari 1915 tot het einde van de oorlog vocht hij aan het Westfront, waar hij tweemaal gewond raakte door strijdgas. Hij diende achtereenvolgens in het *Ersatz Pionier-Bataillon 3* en het *Pionier-Bataillon 17*. Teruggekeerd uit de oorlog was hij een hooggedecoreerde veteraan, onderscheiden met het IJzeren Kruis eerste en tweede klasse, het *Ehrenkreuz der Frontkämpfer* en het *Verwundeteneabzeichen in Schwarz*. Na de oorlog bleef hij nog korte tijd actief in het leger als adjudant in respectievelijk het *Pionier-Bataillon 17* en het *Reichswehr-Pionier Bataillon 37*.

In een in 1936 door Nebe zelf geschreven samenvatting van zijn levensloop, die toegevoegd werd aan zijn personeelsdossier van de SS, schreef hij dat het hem moeite had gekost om in het leger samen te werken met een adjudant die sociaaldemocraat was; dat ging tegen zijn principes als soldaat in. Ook schreef hij over zijn legerkameraad Wilhelm Loeper, die op 8 en 9 november 1923 zou deelnemen aan de Hitler-putsch en in 1928 benoemd werd tot *Gauleiter* van Magdeburg-Anhalt, die van hem een antibolsjewist maakte.⁸ Zijn aversie tegen linkse politiek was toen dus al aanwezig. Daarin verschilde hij niet van een groot aantal van zijn frontkameraden, die communisten en sociaaldemocraten de schuld gaven van de nederlaag van de oorlog. De verbitterde nationalistische oorlogsveteranen waren ervan overtuigd

dat de oorlog niet verloren was aan het front, maar dat binnenlandse (linkse) vijanden het keizerlijke leger een dolkstoot in de rug hadden gegeven door politieke onrust te zaaien en doordat een burgerregering, met daarin vertegenwoordigers van de sociaaldemocratische partij, de overgave getekend had. Deze dolkstootlegende vormde binnen conservatieve en nationalistische politieke bewegingen een belangrijke voedingsbron voor de aversie tegen de parlementaire democratie van de Weimarrepubliek. Het was een belangrijke speerpunt in de propaganda van de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) en de retoriek van haar leiders, waardoor oorlogsveteranen zich aangetrokken voelden tot de partij.

Voor Nebe was er alle reden om verbitterd te zijn: niet alleen was er een einde gekomen aan de monarchie waarvoor hij tijdens de oorlog gevochten had en werd zijn land overgeleverd aan de vernederingen van Versailles, maar ook zijn persoonlijke situatie was weinig vreugdevol. Nadat hij op 30 maart 1920 eervol ontslagen was uit het leger en bevorderd werd tot *Oberleutnant* buiten dienst, kon hij moeilijk een nieuw bestaan vinden in het door economische en politieke problemen geteisterde Duitsland. Vanwege financiële problemen kon hij niet naar de universiteit en moest hij zonder verdere vooropleiding een baan vinden, wat hem niet makkelijk afging. Net als vele andere werkloze veteranen sloot hij zich aan bij een *Freikorps*, een paramilitaire eenheid bestaande uit veteranen die zich wapenden tegen een linkse revolutie. Van 1918 tot 1919 was Nebe lid van het *Freikorps Grenzschutz Ost*.⁹ Daarna probeerde hij tevergeefs werk te zoeken bij de gloeilampenfabriek Osram en de Berlijnse brandweer.¹⁰ Het was dus vanwege het feit dat hij geen universitaire scholing had genoten en nergens anders werk vond, en niet vanuit een roeping, dat hij bij de Berlijnse politie ging.

Het werk bij de Berlijnse politie had Nebe te danken aan zijn zus, die op het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken werkte.¹¹ Op 1 april 1920 trad hij in dienst als *Kriminalkommissar-Anwärter*, oftewel als cadet bij de recherche.¹² Hij werd aangenomen door dr. Max Hagemann, die na de oorlog van 1951 tot 1952 de eerste chef was van de federale recherche van de Bondsrepubliek, het *Bundeskriminalamt* (BKA). “Je kon aan hem afzien dat het slecht met hem ging”, zo herin-

nerde Hagemann zich over Nebe, “en omdat zijn reputatie en die van zijn ouders goed was, heb ik hem aangenomen.”¹³

Hoofdstuk 3

- Bij de politie in de Weimarrepubliek -

Toen Nebe begon met werken voor de politie, was er in Duitsland geen sprake van politieke stabiliteit. In de Weimarrepubliek vielen gedurende de veertien jaar van haar bestaan maar liefst twintig regeringscoalities, voordat in 1933 een coalitie gesmeed werd tussen de DNVP (*Deutschnationale Volkspartei*) en de NSDAP. Het was sympathisanten van ultrarechtse partijen een doorn in het oog dat de sociaaldemocraten gedurende de Weimarperiode meermaals deelnamen aan regeringscoalities. De sociaaldemocratische partij (SPD) werd door politieke tegenstanders zelfs beschouwd als de motor achter de Weimarrepubliek, maar speelde in werkelijkheid een bescheiden rol; de partij maakte onderdeel uit van slechts acht coalities en leverde maar vier keer de regeringsleider. Het was echter de sociaaldemocraat Friedrich Ebert die van 1919 tot zijn dood in 1925 de post van Rijks-president bekleedde en daarmee gezicht gaf aan de onder nationalistische en conservatieve Duitsers weinig geliefde republiek. In Pruisen, met Berlijn als hoofdstad, was de invloed van de SPD groter; de partij was telkens de grootste regeringspartij van de coalities die van 1919 tot 1932 regeerden. Met twee korte onderbrekingen was de sociaaldemocraat Otto Braun van 1920 tot 1932 premier van Pruisen. Het ministerie van Binnenlandse Zaken, verantwoordelijk voor de politie, werd in diezelfde periode eveneens geleid door sociaaldemocraten. Het grootste deel van de tijd door Carl Severing, die van 1928 tot 1930 zijn carrière in Pruisen onderbrak om de rol van minister van Binnenlandse Zaken van de Weimarrepubliek in te nemen.

Voor Nebe, die er eerder over had geklaagd dat het tegen zijn principes was om in het leger met een sociaaldemocraat samen te werken, zal het moeilijk te verkroppen zijn geweest dat hij nu diende onder een Pruisische regering die onder leiding stond van de SPD. Dat gold ook voor veel van zijn collega's, want een bolwerk van sympathisanten van de sociaaldemocratische partij was de Duitse politie bepaald niet. Net als Nebe hadden veel politiemensen een militaire achtergrond en deelden ze zijn afkeuring van linkse politiek. De Duitse politiekorpsen, die aan het eind van de Weimarperiode in totaal 150.000 agenten telden, rekruteerden massaal uit de gelederen van veteranen

die vaak lid waren van een *Freikorps*. Gewend aan het dragen van een uniform en aan discipline, was de politie voor hen een ideale werkgever nu het Duitse leger volgens de afspraken van het Verdrag van Versailles sterk ingekrompen was. Ook binnen het uit 85.000 politiemannen bestaande politiekorps van Pruisen werkten nauwelijks mannen die voorheen een normale burgercarrière hadden gehad. De organisatie was naar militair voorbeeld georganiseerd en er heerste een traditionele Pruisische moraal van autoriteit en orde. Leden van de *Schutzpolizei*, de geüniformeerde ordepolitie, werden militair opgeleid en ondergebracht in kazernes. Na een dienstverband van twaalf jaar maakten de geüniformeerde agenten automatisch kans op overplaatsing naar de *Kriminalpolizei*. Anderen traden, net als Nebe, meteen in dienst van de recherche. Gemiddeld waren de leden van de recherche hoger opgeleid, al bestond een groot percentage ook uit mannen die, net als Nebe, vanwege de oorlog en financiële problemen, hun studie niet af hadden kunnen maken.¹⁴

Behalve hun militaire ervaring namen veel veteranen in de politiekorpsen ook hun antidemocratische en nationalistische politieke ideeën mee. Met ex-legerofficieren, voormalige beroepssoldaten en leden van een *Freikorps* op leidinggevende posities was de politie alles behalve een onvoorwaardelijke verdediger van de democratische waarden van Weimarrepubliek. De politie plaatste zich boven de partijpolitiek en zag zich meer als de verdediger van de natie dan van de democratische rechtsstaat. In plaats van de SPD te accepteren als een democratisch gekozen partij en een rechtmatig onderdeel van de Duitse bestuurscultuur, hield de politie de partij scherp in de gaten, zoals ze dat ook deed met revolutionaire bewegingen. Dat er binnen de politie meer voorkeur voor rechtse dan linkse politieke partijen bestond, uitte zich bijvoorbeeld in het bevoorrechten van de SA ten opzichte van linkse organisaties door niet in te grijpen bij ordeverstoringen door de SA, terwijl linkse acties wel de kop ingedrukt werden. Er waren ook politieagenten die sympathiseerden met de nazi-partij; ondanks dat het in de Weimarrepubliek politieagenten niet toegestaan was lid van de NSDAP te zijn, waren volgens een rapport uit 1935 toch 700 geüniformeerde politieagenten vóór 1933 lid van de nazi-partij.¹⁵

De politie in de Weimarrepubliek was echter meer dan een geliefde werkplek voor nationalistische veteranen. Net zoals in andere wester-

se landen was de criminologie als wetenschap volop in ontwikkeling en werden moderne wetenschappelijke en technische methoden toegepast ter professionalisering van het recherchewerk. Het ging bijvoorbeeld om het afnemen van vingerafdrukken, de toepassing van fotografie en ontwikkelingen in de forensische wetenschap. Ernst Gennat, gedurende de jaren twintig het hoofd van de Berlijnse afdeling moordzaken, was een pionier op het gebied van moordonderzoek. Gedurende zijn 33-jarige loopbaan bij de politie loste hij 297 moordzaken op, wat neerkwam op een oplossingspercentage van circa 95%.¹⁶ Maar ondanks dat er met de voor die tijd modernste middelen gewerkt werd, was het politiewerk zwaar. Het loon was laag, de promotiekansen klein en de arbeidsomstandigheden slecht; politiemannen maakten lange werkdagen met weinig slaap en hadden onregelmatige diensten. Het was echter vooral het roerige politieke klimaat dat van negatieve invloed was op de arbeidsomstandigheden. Het waren immers politiemensen die telkens door de autoriteiten opgetrommeld werden om de orde op straat te handhaven bij massale straatgevechten tussen politieke tegenstanders. Politieke moorden en ordehandhaving kostten veel mankracht, wat ten koste ging van regulier politiewerk. Deze omstandigheden zorgden voor veel ontevredenheid over het regeringsbeleid onder politiemensen, die toch al weinig sympathie hadden voor de door hen als zwak beschouwde parlementaire democratie van de Weimarrepubliek.

Nebe bevond zich in de politie dus onder gelijkgestemden en maakte een voorspoedige carrière door. Aanvankelijk was dr. Max Hagemann echter niet zo enthousiast over hem en dat Nebe het jaren later zou schoppen tot de leider van het *Reichskriminalpolizeiamt* had de recherche-chef niet verwacht. "Een bijzonder goede criminoloog is hij niet geweest," zo beweerde hij in 1964, "en ik kan me uit zijn complete loopbaan geen grote onderzoekszaak herinneren waarin hij een maatgevende rol gespeeld heeft. Ik deelde hem daarom in in een afdeling waar zogenoemde kleinere zaken behandeld werden. Hij gedroeg zich hier beslist naar tevredenheid, maar zonder op de één of andere manier op te vallen."¹⁷ Aanvankelijk zakte Nebe ook voor zijn kandidaat-commissaristoets, maar hij haalde deze alsnog in herkansing. Op 1 juli 1923 werd hij benoemd tot *Kriminalkommissar*. Hij zou op zijn volgende promotie moeten wachten tot de nationaalsocialistische machtsovername in 1933. Ten gunste van zijn carrière volgde hij en-

kele semesters van de studies medicijnen en economie aan de universiteit van Berlijn.¹⁸ Op de narcotica-afdeling klom hij op tot chef. Ook werkte hij op de afdeling moordzaken. De eerste moordzaak waarover hij de leiding had, speelde zich af in de regio Berlijn-Brandenburg. Het betrof de moord op een brouwerij-eigenaar. De daders werden gearresteerd.¹⁹

De daarop volgende jaren onderscheidde Nebe zich steeds meer. Als narcoticacommissaris schreef hij in 1929 een publicatie over de oorzaken van drugsgebruik. Daarnaast leverde hij een bijdrage aan de periodiek van de recherche, de *Kriminalistische Monatshefte*. In een artikel pleitte hij voor de “dwangmatige genezing van verslaafden”, waarbij volgens hem geen rekening gehouden kon worden met individuele belangen, omdat “de gezondheid van ons volk op het spel staat.”²⁰ Op 1 april 1931 werd Nebe benoemd tot leider van de afdeling diefstal.²¹ De vicepresident van de Berlijnse politie, dr. Bernhard Weiss, prees in 1931 het werk van Nebe; hij vond dat hij “voortreffelijk” presteerde. Ook na de oorlog bleef de naar Londen geëmigreerde Weiss bij dit standpunt.²² Blijkbaar had Nebe zich altijd correct opgesteld tegen deze politieleider van Joodse afkomst, die een geliefd mikpunt was in de haatpropaganda van Joseph Goebbels en in de nazi-pers consequent werd aangeduid als “Isidor”, een onder antisemieten geliefde spotnaam voor een Jood.

Naar eigen zeggen had Nebe al in 1923 met enkele collega's een nationalistische groepering opgericht, die zich “door middel van propaganda” verzette tegen “het Jodendom en de vrijmetselarij binnen de gelederen van de politie.”²³ Nebe liet kennelijk zijn ware aard niet blijken aan zijn Joodse superior, bang om de kans op promotie plus een bijbehorend hoger salaris mis te lopen. Vermoedelijk om diezelfde opportunistische redenen verborg hij zijn afkeer van linkse politieke partijen, want dat had hem in problemen kunnen brengen met het sociaaldemocratische bestuur van Pruisen. Gedurende de jaren twintig hield Nebe zich ideologisch gezien op de vlakte en was hij nauwelijks actief op politiek gebied, hoewel zijn sympathie duidelijk lag bij het rechtse nationalisme en niet bij zijn werkgever, de democratische regering van Pruisen. Nebe werd pas politiek actief op het moment dat de nationaalsocialistische beweging in het begin van de jaren dertig een electorale machtsfactor van belang vormde.

Hoofdstuk 4

- Overtuigde nazi of opportunist? -

Onder aanvoering van *Gauleiter* Joseph Goebbels was de Berlijnse afdeling van de NSDAP aan het eind van de jaren twintig niet over het hoofd te zien. Ondanks dat de partij bij de landelijke verkiezingen van 1928 slechts 2,6% van de stemmen behaalde, gaf Goebbels' zetel in de Rijksdag hem een podium voor zijn felle tirades tegen de republiek. Goebbels was een meester in het campagne voeren: massademonstraties, wervingsacties aan de deuren en opzichtige aanplakbiljetten moesten de Berlijners overhalen om te stemmen op de nazi-partij. Zijn activiteiten in Berlijn stonden aan de basis van zijn latere successen als propagandaminister. Straatgevechten tussen de SA en rivaliserende politieke bewegingen bepaalden indertijd de krantenkoppen. Het sneuvelen in de politieke strijd werd door Goebbels beschouwd als het ultieme martelaarschap. Nadat in Berlijn in 1930 de jonge SA-man Horst Wessel door een communist werd gedood, vormde Goebbels zijn begrafenis om tot propagandistische massabijeenkomst. Een heldenmythe was ontstaan. Een door Horst Wessel geschreven lied werd de officiële partijhymne van de NSDAP. Veel mannen, waaronder oorlogsveteranen, voelden zich aangetrokken tot de zorgvuldig door Goebbels opgebouwde nazi-cultus en sloten zich aan bij de partij en de SA. De nazi-beweging met haar nationalistische standpunten, onderlinge kameraadschap, opzichtige straatmarsen en bruine uniformen vormde voor hen hét tegenantwoord op de parlementaire democratie waarmee ze zich niet konden verenigen.

Gezien zijn eerdere lidmaatschap van een *Freikorps* en zijn afkeer van linkse politieke partijen verbaast het niet dat ook Nebe zich aange trokken voelde tot de nazi-partij. Op 1 juli 1931 trad hij toe als lid van de NSDAP met als lidnummer 574 307. Op 5 november 1931 werd hij tevens lid van de SA, waar hij in 1936 zou opklimmen tot de rang van *Sturmhauptführer*.²⁴ Gezien het verbod op lidmaatschap van nationaalsocialistische organisaties voor politiemensen moet Nebe in het geheim zijn toegetreden. Toch bleven zijn politieke activiteiten niet onopgemerkt. Zijn superieur Hagemann bemerkte “een sterke verandering in het voorkomen van Nebe”. Hagemann hoorde van zijn afdelingsleider dat hij “na deelname aan nachtelijke oefeningen van de NS-

Motorsturm [bedoeld wordt de *SA-Motorsturm*, een gemotoriseerde eenheid van de SA] vaak onuitgeslagen op zijn werk verscheen." De politiechef riep hem op het matje en eiste "dat hij zijn volle kracht uitsluitend op zijn politiewerk richten moest."²⁵ Disciplinaire maatregelen of ontslag bleven uit, wat vermoedelijk toegeschreven kan worden aan het veranderde politieke klimaat, want inmiddels was de nazi-partij niet langer een kleine protestbeweging, maar een steeds meer geaccepteerde politieke partij met een grote aanhang onder de middenklasse. De door de nazi's fel bestreden Weimarrepubliek kwam hierdoor onder steeds grotere druk te staan. Officieel was het dan wel nog steeds niet toegestaan dat politiemensen zich aansloten bij de NSDAP, maar door de groeiende invloed van de nazi's en de kwijnende Weimar-democratie stonden politieleiders het oogluikend toe wanneer een politieman actief was binnen de nazi-beweging.

Van 1928 tot 1930 werd Weimar-Duitsland voor het laatst geregeerd door een kanselier van de SPD. Tot 1933 traden vier coalities zonder de SPD aan: na twee kabinetten (van 1930 tot 1932) onder leiding van rijkskanselier Heinrich Brüning van de katholieke *Deutsche Zentrumspartei*, volgden tot 1933 twee kabinetten van de conservatief-nationalistische *Deutschnationale Volkspartei* met respectievelijk Franz von Papen en Kurt von Schleicher als rijkskanselier. Het was de autoritaire Von Papen die de weg vrijmaakte voor de uiteindelijke nationaalsocialistische machtsovername. Op 16 juni 1932 werd door zijn regering bij wijze van toenadering tot de nazi's het door Brüning landelijk ingestelde verbod op de SA en de SS opgeheven. Die zomer waren confrontaties op straat tussen de SA en de communisten aan de orde van de dag. Het meest dramatische incident vond plaats op 17 juli 1932 in de arbeidersgemeente Altona in de stadstaat Hamburg, onderdeel van Pruisen, waar een confrontatie tussen de SA en communisten was uitgelopen op een bloedbad met 18 doden en 100 gewonden.²⁶

Von Papen gebruikte de ongeregeldheden als voorwendsel om een einde te maken aan het sociaaldemocratische machtsblok in Pruisen. Eerder al, in april 1932, was bij de verkiezingen voor de Pruisische Landdag de SPD voor het eerst in de Weimarperiode niet de grootste partij geworden; de NSDAP was nu met 162 zetels (36,6%) het grootst. Het lukte niet om een stabiele deelstaatregering te vormen.

Met de ongeregeldheden als argument vaardigde rijkskanselier Von Papen op 20 juli 1932 een noodverordening uit waarmee Pruisen onder zijn curatele gesteld werd. Als rijkscommissaris van Pruisen nam hij de leiding over van de sociaaldemocraat Otto Braun. Behalve Brüning werd ook de Pruisische minister van Binnenlandse Zaken, Carl Severing, ontslagen, net als de republikeinse politiepresident Albert Grzesinski en zijn vicepresident dr. Bernhard Weiss.²⁷ Het was ook Von Papen die, achter de rug om van zijn opvolger Von Schleicher, in januari 1933 coalitieonderhandelingen voerde met Hitler. Hij overtuigde president Von Hindenburg ervan om Hitler op 30 januari 1933 tot rijkskanselier te benoemen, terwijl hijzelf benoemd werd tot vicekanselier.

Al voordat er op het politieke toneel door Von Papen toenadering gezocht werd tot de nazi-partij, werd er binnen het Berlijnse politiekorps door Nebe en zijn collega's toegewerkt naar een nationaalsocialistische machtsovername. In 1932 richtten ze een vakbeweging op voor nationaalsocialistische politiemannen: de *Nationalsozialistische Beamten-Arbeitsgemeinschaft* (NSBAG). Nebe en zijn medestanders werkten samen met politici van de NSDAP, in het bijzonder met Kurt Daluege. Deze in 1897 geboren veteraan van de Eerste Wereldoorlog was in de jaren voor de machtsovername een belangrijke leider binnen de SA en de SS. Al in 1922 had hij zich aangesloten bij de NSDAP, maar na Hitlers mislukte *Bierkellerputsch* van 8 op 9 november 1923 in München stapte hij tijdelijk uit de partij. Hij keerde terug in 1926 en leidde van november 1926 tot juli 1930 de SA-afdeling "*Berlin-Brandenburg*". In 1930 stapte hij van de SA over naar de SS en op 1 juli 1932 werd hij gepromoveerd tot *SS-Gruppenführer*. Hij klom op tot leider van de *SS-Gruppe "Ost"*, die de regio Berlijn omvatte en waarvoor Arthur Nebe als verbindingsman werkte. Uiteindelijk zou Daluege van juni 1936 tot augustus 1943 leiding geven aan de *Ordnungspolizei*, de geüniformeerde politie. Vanwege gezondheidsredenen werd hij in de zomer van 1943 van zijn functie ontheven. Zijn hoogst behaalde rang was die van *SS-Oberstgruppenführer* en *Generaloberst der Polizei*.²⁸

Het was in Pruisen waar Daluege's politiecarrière begon. Als lid van de NSDAP-fractie in de Pruisische Landdag had hij de portefeuille voor politiezaken. Nebe en zijn collega's van de NSBAG voorzagen hem van

waardevolle inlichtingen over de *Kriminalpolizei* en haar leiders. Deze informatie kon door Daluege en de NSDAP gebruikt worden voor hun voortdurende verbale aanvallen op de republikeinse politieleiding, maar ook ter voorbereiding van de opbouw van een nationaalsocialistische politiemacht. Het was niet toevallig dat de leden van de NSBAG de kerngroep vormden van de na 1933 gereorganiseerde *Kriminalpolizei*. Voor Nebe was zijn lidmaatschap dus ook bepalend voor zijn toekomst.

Kurt Daluege, februari 1936. In de periode voorafgaand aan de machtsovername door de nazi's leverde Nebe hem inlichtingen over de politie. Bundesarchiv, Bild 183-2007-1010-502 / CC-BY-SA 3.0

Dat Nebe zich in 1931 aansloot bij de NSDAP, een actief lid was van meerdere aan de partij gelieerde organisaties en zich als politieman inspande voor de nationaalsocialistische machtsovername, doet vermoeden dat hij een overtuigde nazi was. Hij was in elk geval niet één van de vele opportunisten die zich pas na het aan de macht komen van Hitler aansloten bij de partij. Aan de andere kant was hij echter ook geen partijveteraan, zoals Daluege dat wel was. Nebe sloot zich aan bij de NSDAP op het moment dat de partij de wind mee had en niet langer het kleine clubje radicalen uit de jaren twintig was. In die zin was Nebes aansluiting bij de NSDAP een berekende zet. Had hij zich eerder al actief ingezet als nationaalsocialist, dan had dit zijn professionele carrière kunnen schaden. Begin jaren dertig was de NSDAP echter een

machtsfactor waar de traditionele partijen niet langer omheen konden en had het ontslaan van nationaalsocialistische ambtenaren of het verbieden van de partij geen zin meer. Nebe omarmde in elk geval de idealen van de nazi-partij en een sympathisant van de nazi-partij was hij zeker, want anders zou hij zich vanaf 1931 niet zo actief hebben ingezet binnen de partijgelederen. Datzelfde gold voor zijn vrouw, Elise Schäffer, die eveneens al voor de machtsovername lid was van nationaalsocialistische organisaties. Ze werd in 1931 lid van de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* (een nationaalsocialistische liefdadigheidsinstelling) en de *NS-Frauenschaft* (de vrouwenbeweging van de partij). Het echtpaar was op 15 augustus 1924 getrouwd en op 26 januari 1926 werd hun dochter Gisela geboren.²⁹